

موشکاف روابط رژیم صهیونیستی و اردن در چارچوب توافق ابراهیم

محمد ذاکری نیا^۱ و مسعود فضلی^۲

چکیده

روابط اردن و رژیم صهیونیستی از سال ۱۹۴۸ تاکنون مسیری پرتنش را پیموده است. این روابط که با خصومت و جنگ آغاز شد، در سال ۱۹۹۴ با امضای توافق صلح وادی عربیه، به مرحله‌ای جدید از همکاری‌های دیپلماتیک و اقتصادی وارد شد. باین حال، تحولات منطقه‌ای به‌ویژه مسئله فلسطین، همواره بر این روابط سایه افکنده است. در سال‌های اخیر، ابتکار توافق ابراهیم فرصت‌ها و چالش‌های جدیدی را در تعامل کشورهای عربی با رژیم صهیونیستی ایجاد کرده است. در حوزه اقتصادی، این توافق به دنبال تقویت همکاری‌هاست، اما هنوز از ظرفیت‌های آن به‌طور کامل بهره‌برداری نشده است. صادرات گاز طبیعی رژیم صهیونیستی به اردن که ۸۰ درصد نیازهای انرژی این کشور را تأمین می‌کند، به یکی از ارکان وابستگی اقتصادی اردن تبدیل شده و در سال ۲۰۲۳ به حدود ۲٫۸ میلیارد مترمکعب و ارزشی بین ۵۰۰ تا ۶۵۰ میلیون دلار رسید. همچنین، رژیم صهیونیستی سالانه ۱۰۰ میلیون مترمکعب آب آشامیدنی به اردن عرضه می‌کند. در زمینه سرمایه‌گذاری‌های مشترک، طرح‌هایی مانند منطقه صنعتی دروازه اردن، به صادرات کالاهای اردنی کمک کرده و همچنین تعداد کارگران اردنی در رژیم صهیونیستی از ۲۳۰۰ نفر به ۳۴۵۰ نفر در سال ۲۰۲۳ افزایش یافته است. با وجود این پیشرفت‌ها، چالش‌های سیاسی و تحولات امنیتی همچنان بر روابط سایه افکنده است. جنگ رژیم صهیونیستی و حماس در سال ۲۰۲۳ و اقدامات رژیم صهیونیستی در قبال فلسطینی‌ها به تنش‌ها دامن زده و موجب توقف موقت طرح‌های کلیدی شده است. به‌طور کلی، ارزیابی روابط رژیم صهیونیستی و اردن در چهارچوب توافق ابراهیم نشان می‌دهد که متأسفانه این توافق فرصت‌های بسیاری برای گسترش همکاری‌های اقتصادی و فرهنگی فراهم کرده است که در نهایت، منجر به وابستگی سیاسی-اقتصادی اردن به رژیم صهیونیستی می‌شود.

واژگان کلیدی: توافق ابراهیم، توسعه تعاملات اقتصادی، منطقه شامات، اردن، رژیم صهیونیستی.

مقدمه

صلح وادی عربیه، وارد مرحله‌ای جدید از همکاری‌های دیپلماتیک، تجاری و امنیتی شد. این توافق به‌عنوان نقطه عطفی در تاریخ روابط دوجانبه به شمار می‌رود؛ زیرا اردن را به‌عنوان میانجی در مذاکرات صلح منطقه شامات، در کنار مصر معرفی

روابط میان اردن و رژیم صهیونیستی از سال ۱۹۴۸ تا به امروز، مسیری پر از تنش و تحولات بنیادین را تجربه کرده است. این روابط که در ابتدا با خصومت و درگیری آغاز شد، در سال ۱۹۹۴ با امضای توافق

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد، اقتصاد بین‌الملل، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

mohammadz77@isu.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، معارف اسلامی و اقتصاد، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران

m.fazli@isu.ac.ir

متقابل زیادی را به همراه داشته است. یکی از مهم‌ترین نمونه‌های این همکاری‌ها، طرح‌های «شکوفایی سبز»^۱ و «شکوفایی آبی»^۲ است که تحت حمایت امارات متحده عربی و ایالات متحده به اجرا درآمده‌اند.

مطابق این طرح‌ها، رژیم صهیونیستی سالانه ۱۰۰ میلیون مترمکعب آب آشامیدنی به اردن عرضه می‌کند که این موضوع نقش کلیدی در تأمین امنیت آبی این کشور ایفا می‌کند. با توجه به چالش‌های موجود در تأمین آب و انرژی در منطقه، این توافق متأسفانه منجر به گسترش روابط دوجانبه و به‌نوعی تعمیق و وابستگی بیشتر اردن به رژیم صهیونیستی شده است. ذیل این طرح‌ها، رژیم صهیونیستی آب شیرین‌سازی‌شده به اردن ارائه می‌دهد و در مقابل، اردن به صادرات انرژی خورشیدی به رژیم صهیونیستی می‌پردازد. این طرح‌ها در سال ۲۰۲۳ پیشرفت‌های مهمی داشتند، اما به دلیل آغاز جنگ رژیم صهیونیستی و حماس در اکتبر همان سال، متوقف شدند. بااین‌حال، روابط اقتصادی، گردشگری و تعاملات مردمی میان رژیم صهیونیستی و اردن همچنان پایین‌تر از ظرفیت واقعی خود باقی مانده است (Medzini, 2019).

در این مقاله تلاش شده است با ترسیم واقعیت‌های موجود در روابط اردن و رژیم صهیونیستی، زمینه‌ای فراهم شود تا تصمیم‌گیران و سیاست‌گذاران با درکی عمیق‌تر از تحولات منطقه‌ای، به‌ویژه در منطقه موسوم به شامات و حتی در سطح

کرده است. بااین‌حال، تأثیرات تحولات منطقه‌ای به‌ویژه مسئله فلسطین، همواره بر این روابط سایه افکنده و آن را تحت تأثیر قرار داده است.

در سال‌های اخیر، ابتکار توافق ابراهیم فرصت‌ها و چالش‌های تازه‌ای را در تعامل کشورهای عربی با رژیم صهیونیستی به وجود آورده است. این توافق به کشورهای عربی این امکان را می‌دهد که روابط خود را با رژیم صهیونیستی گسترش دهند و درعین‌حال، به دنبال منافع اقتصادی و امنیتی مشترک باشند. بااین‌حال، این تحولات جدید به‌رغم ایجاد زمینه‌های همکاری، همچنان با پیچیدگی‌ها و موانع تاریخی مواجه است. بی‌اعتمادی عمیق میان بخش‌های مختلف جامعه اردن نسبت به رژیم صهیونیستی و نیز نگرانی‌های مربوط به حقوق فلسطینیان ازجمله چالش‌های اصلی در این زمینه به شمار می‌روند. افزون‌براین، ناآرامی‌های سیاسی و اجتماعی در منطقه شامات و تأثیرات آن بر افکار عمومی نیز می‌تواند بر روابط دوجانبه تأثیرگذار باشد.

در حوزه اقتصادی، توافق ابراهیم متأسفانه به‌عنوان محرکی برای تقویت همکاری‌ها میان اردن و رژیم صهیونیستی عمل کرده است؛ هرچند ظرفیت‌های این روابط هنوز به‌طور کامل مورد بهره‌برداری قرار نگرفته است. این وابستگی اقتصادی نه‌تنها در حوزه انرژی، بلکه در زمینه منابع آبی نیز مشهود است. از زمان امضای توافق ابراهیم، همکاری‌های رژیم صهیونیستی و اردن در حوزه‌های راهبردی انرژی، آب و تجارت به‌طور عمده‌ای رشد کرده و منافع

1. Green Prosperity
2. Blue Prosperity

فرمانطقه‌ای، اقدامات لازم را اتخاذ کنند. امید است که این مقاله بتواند به تسهیل تصمیم‌گیری در این حوزه سیاست‌گذاری کمک شایانی کند.

۱- پیشینه روابط

پس از تأسیس رژیم صهیونیستی در سال ۱۹۴۸، روابط اردن و رژیم صهیونیستی اساساً خصمانه بود. اردن یکی از کشورهای عربی بود که علیه تأسیس رژیم صهیونیستی اعلام جنگ کرد. در جنگ ۱۹۴۸ که به جنگ استقلال رژیم صهیونیستی نیز معروف است، اردن به‌عنوان بخشی از اتحادیه کشورهای عربی علیه رژیم صهیونیستی جنگید. در پایان جنگ، اردن کنترل کرانه باختری رود اردن و قدس شرقی را که شامل مسجدالاقصی بود، به دست گرفت. این بخش از اراضی فلسطین تا جنگ ۱۹۶۷ در دست اردن باقی ماند. در جنگ شش‌روزه ۱۹۶۷ که رژیم صهیونیستی با کشورهای عربی درگیر شد، اردن که به همراه مصر و سوریه وارد جنگ شده بود، در نتیجه تهاجم رژیم صهیونیستی مجبور به عقب‌نشینی از کرانه باختری شد. رژیم صهیونیستی این سرزمین‌ها را اشغال کرد و کنترل کامل قدس شرقی را به دست گرفت. این جنگ نه‌تنها باعث قطع روابط دیپلماتیک میان رژیم صهیونیستی و اردن شد، بلکه موجب تشدید خصومت‌ها و تنش‌ها میان دو کشور شد (Shibli & Khrambee, 2019).

پس از جنگ ۱۹۶۷، روابط اردن و رژیم صهیونیستی همچنان سرد و خصمانه بود، اما تلاش‌هایی برای برقراری صلح و حل مسائل درگیر

صورت گرفت. یکی از مهم‌ترین این تلاش‌ها، ابتکارهای مختلف در راستای دستیابی به راه‌حل‌های سیاسی و امنیتی بود. در سال ۱۹۷۴، اردن به‌عنوان یکی از کشورهای عربی، ابتدا به‌عنوان نماینده فلسطینی‌ها در نشست‌های بین‌المللی و سازمان‌های جهانی به مشارکت پرداخت (Faheema, 2023)، اما تغییرات عمده در روابط اردن و رژیم صهیونیستی پس از جنگ ۱۹۷۳ (جنگ یوم کیپور) آغاز شد. این جنگ باعث شد کشورهای عربی به این نتیجه برسند که درگیری‌های نظامی نمی‌تواند به نتیجه مطلوبی منتهی شود و باید به دنبال راه‌حل‌های دیپلماتیک باشند. در این راستا، مصر پس از جنگ یوم کیپور مذاکرات صلح با رژیم صهیونیستی را آغاز کرد و در نهایت، در سال ۱۹۷۹، با رژیم صهیونیستی قرارداد صلح کمپ دیوید را امضا کرد. این پیمان منجر به بازگشت صحرای سینا به مصر و عادی‌سازی روابط میان دو کشور شد (Dosestareh, 2023).

این اتفاق تأثیر زیادی بر دیگر کشورهای عربی گذاشت، اما اردن همچنان در برابر برقراری روابط رسمی با رژیم صهیونیستی مقاومت کرد. در سال ۱۹۹۱، پس از پایان جنگ سرد و آغاز دوره جدیدی از تحولات جهانی، شرایط برای مذاکرات صلح در غرب آسیا فراهم شد. در سال ۱۹۹۳، توافق‌نامه اسلو میان رژیم صهیونیستی و سازمان آزادی‌بخش فلسطین (ساف) به امضا رسید. این توافق زمینه‌ساز مذاکرات بیشتر و طرح‌های صلح دیگری ازجمله کنفرانس مادرید بود. در نهایت، در سال ۱۹۹۴، اردن و رژیم صهیونیستی به توافق صلح دست یافتند.

طرح‌های همکاری بین دو کشور در ظاهر متوقف شده‌اند. در دهه‌های اخیر، روابط اردن و رژیم صهیونیستی با وجود چالش‌ها و تنش‌ها همچنان ادامه داشته است. در سال‌های اخیر، طرح‌های مشترک مانند طرح‌های «شکوفایی سبز» و «شکوفایی آبی» که در چهارچوب توافق ابراهیم میان رژیم صهیونیستی، اردن و امارات متحده عربی شکل گرفته‌اند، نشان از ظرفیت‌های همکاری مثبت میان این کشورها دارند. این طرح‌ها که در زمینه انرژی و آب هستند، می‌توانند زمینه‌ساز تقویت روابط اقتصادی و امنیتی میان دو کشور شوند (Pereira, 2024).

با این حال، به‌ویژه در پی جنگ رژیم صهیونیستی و حماس در سال ۲۰۲۳، روابط میان اردن و رژیم صهیونیستی با بحران‌هایی مواجه شده است. اردن بارها اقدامات رژیم صهیونیستی را در قبال فلسطینی‌ها محکوم کرده و روابط دیپلماتیک میان دو کشور در برخی مقاطع با چالش‌هایی روبه‌رو بوده است.

رژیم صهیونیستی سالانه ۱۰۰ میلیون مترمکعب آب آشامیدنی به اردن عرضه می‌کند که این موضوع نقش کلیدی در تأمین امنیت آبی این کشور ایفا می‌کند. با توجه به چالش‌های موجود در تأمین آب و انرژی در منطقه، این توافق متأسفانه منجر به گسترش روابط دوجانبه و به‌نوعی تعمیق و وابستگی بیشتر اردن به رژیم صهیونیستی شده است.

توافق صلح اردن و رژیم صهیونیستی به امضای معاهده صلح در ۲۶ اکتبر ۱۹۹۴ در واشینگتن منجر شد (Boms & Khuzaie, 2022).

بر اساس این معاهده، اردن نخستین کشور عربی بعد از مصر بود که با رژیم صهیونیستی قرارداد صلح امضا کرد. این توافق شامل عادی‌سازی روابط دیپلماتیک، تجاری و اقتصادی بود. همچنین، مسائل مرزی میان دو کشور ازجمله آب و منابع طبیعی حل‌وفصل شد. این توافق برای هر دو کشور مزایای اقتصادی و امنیتی شایان توجهی به همراه داشت، اما درعین‌حال، با مخالفت‌های شدیدی از سوی گروه‌های فلسطینی و برخی کشورهای عربی روبه‌رو شد (AlMomani, 2013).

پس از امضای توافق صلح، روابط اردن و رژیم صهیونیستی به‌طور کلی، در زمینه‌های اقتصادی، امنیتی و فرهنگی گسترش یافت. یکی از مهم‌ترین زمینه‌های همکاری، مسائل آبی و منابع طبیعی بود. اردن که با مشکلات کمبود آب مواجه بود، توانست با رژیم صهیونیستی در زمینه طرح‌های مشترک آبی همکاری کند. همچنین، در زمینه‌های انرژی، تجارت و گردشگری نیز همکاری‌های زیادی شکل گرفت. با این حال، روابط دو کشور همواره تحت تأثیر تحولات منطقه‌ای و مسائل فلسطینی قرار داشته است (Karsh & Kumaraswamy, 2003).

در دوره‌های مختلف به‌ویژه پس از آغاز انتفاضه‌ها و جنگ‌های مختلف میان رژیم صهیونیستی و فلسطینی‌ها، روابط میان اردن و رژیم صهیونیستی تحت فشار قرار گرفت. در جنگ اخیر حماس نیز

است. با این حال، این روابط با توجه به نزدیکی جغرافیایی و نیازهای متقابل اقتصادی، خوشبختانه هنوز فاصله زیادی با بهره‌برداری کامل از ظرفیت‌های بالقوه موجود دارد. بر اساس آمار رسمی مرکز آمار رژیم صهیونیستی^۱، حجم تجارت میان اردن و رژیم صهیونیستی در سال ۲۰۲۳ با افت ۱۶ درصدی، از ۵۳۶ میلیون دلار در سال ۲۰۲۲، به ۴۴۸ میلیون دلار کاهش یافت. همچنین، در نه ماه نخست سال ۲۰۲۴ نیز کاهش تجارت به میزان ۸ درصد گزارش شده است. بخش عمده این کاهش به دلیل افت صادرات اردن به رژیم صهیونیستی بوده درحالی‌که صادرات رژیم صهیونیستی به اردن در این مدت رشد زیادی معادل ۱۳ درصد داشته است (Abraham Accords, Peace Institute, 2023).

اگر صادرات گاز و آب از رژیم صهیونیستی به اردن به آمار تجارت دوجانبه اضافه شود، ارزش کل مبادلات اقتصادی بین دو کشور می‌تواند به حدود ۱ میلیارد دلار در سال برسد. این سطح از تعامل اقتصادی متأسفانه نشان‌دهنده تعمیق روابط دوجانبه است.

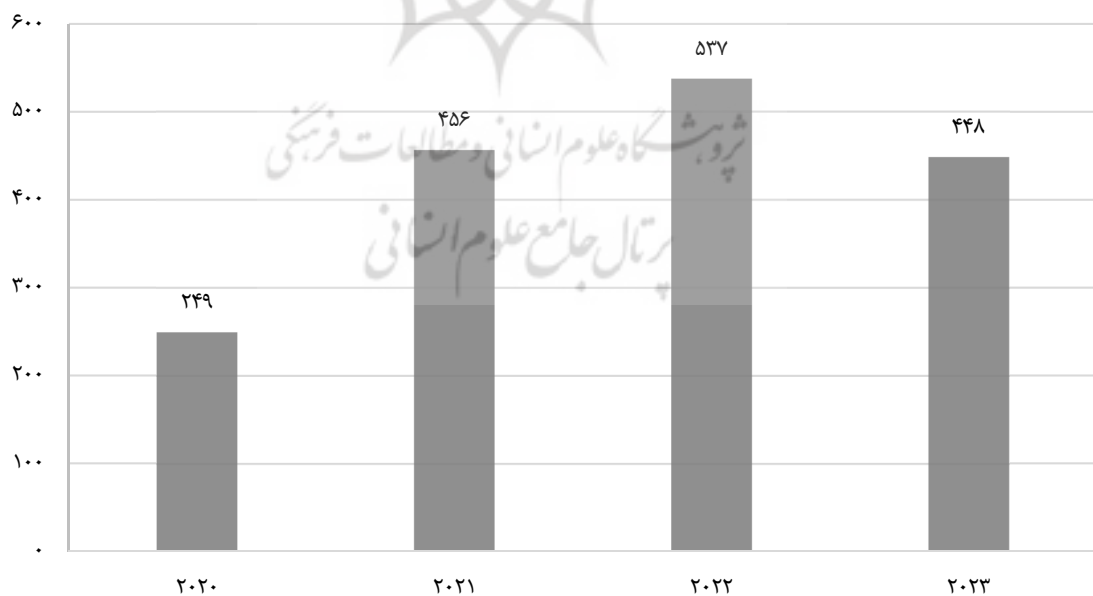
۲- تأثیر توافق ابراهیم بر روابط رژیم

صهیونیستی و اردن

۱-۲- همکاری‌های اقتصادی

رژیم صهیونیستی و اردن در زمینه‌های تجارت، انرژی و آب همکاری‌های گسترده‌ای دارند که با امضای توافق‌نامه ابراهیم به‌طور عمده‌ای توسعه یافته

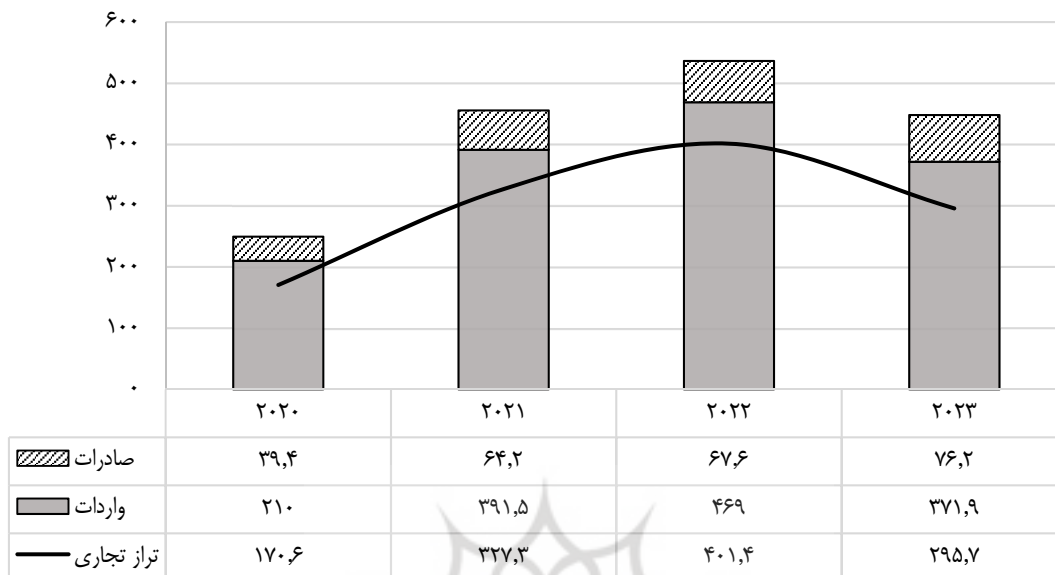
نمودار ۱- کل تجارت بین رژیم صهیونیستی و اردن در سال‌های ۲۰۲۰ - ۲۰۲۳ (میلیون دلار)

مأخذ: Israel Central Bureau of Statistics, 2023.

۱. CBS

نمودار ۲- تجارت رژیم صهیونیستی با اردن در سال‌های ۲۰۲۳ - ۲۰۲۰ (به میلیون دلار)

مأخذ: Israel Central Bureau of Statistics, 2023

اقتصادی و لجستیکی ناشی از جنگ ۷ اکتبر باشد (Abraham Accords Peace Institute, 2023).

صادرات رژیم صهیونیستی به اردن نیز اگرچه سهم کمتری در مقایسه با واردات از این کشور دارد، در همین بازه زمانی روند افزایشی را پیموده است؛ به طوری که از ۳۹/۴ میلیون دلار در سال ۲۰۲۰، به ۷۶/۲ میلیون دلار در سال ۲۰۲۳ رسیده است. این رشد نشان‌دهنده بهبود تدریجی تعاملات اقتصادی و شاید افزایش همکاری‌ها در حوزه‌های خاص مانند انرژی یا فناوری است. ناگفته نماند که تراز تجاری همچنان به نفع کشور اردن باقی مانده که نشان‌دهنده این است که اردن به عنوان صادرکننده اصلی در روابط تجاری با رژیم صهیونیستی عمل می‌کند. با این حال، کاهش تراز تجاری از ۴۰۱/۴ میلیون دلار به ۲۹۵/۷ میلیون دلار در

طبق نمودارها، تجارت میان دو کشور نوساناتی را تجربه کرده که نشان‌دهنده تأثیر عوامل مختلف اقتصادی و سیاسی بر روابط تجاری آن‌هاست. صادرات اردن به رژیم صهیونیستی که سهم اصلی از تجارت دو کشور را به خود اختصاص داده، تا سال ۲۰۲۲ روندی صعودی داشته و از ۲۱۰ میلیون دلار در سال ۲۰۲۰، به ۴۶۹ میلیون دلار در سال ۲۰۲۲ رسیده است. این رشد محسوس، احتمالاً بازتابی از تقویت روابط اقتصادی در نتیجه توافقنامه ابراهیم و نیز تقاضای فزاینده برای کالاهای اردنی در بازار رژیم صهیونیستی است. با این حال، کاهش صادرات اردن در سال ۲۰۲۳ به ۳۷۱/۹ میلیون دلار، تغییر شایان توجهی در این روند است که ممکن است ناشی از کاهش تقاضا، تغییر در اولویت‌های تجاری رژیم صهیونیستی یا چالش‌های

تشدید شود، وابستگی این کشور به آب رژیم صهیونیستی متأسفانه بیشتر هم خواهد شد (Abraham Accords Peace Institute, 2023).

یکی دیگر از مهم‌ترین زمینه‌های همکاری این دو کشور، صادرات گاز طبیعی رژیم صهیونیستی به اردن است؛ به‌طوری‌که نقش کلیدی در تأمین نیازهای انرژی این کشور ایفا می‌کند. گاز استخراج‌شده از میدان گازی لویاتان در رژیم صهیونیستی به‌تنهایی حدود ۸۰ درصد از نیازهای انرژی اردن را پوشش می‌دهد. در سال‌های اخیر، میزان صادرات گاز به اردن روند افزایشی داشته است. در سال ۲۰۲۰، حجم این صادرات ۲/۱ میلیارد مترمکعب بود (Abadi, 2022). این رقم در سال ۲۰۲۲، به ۲/۹ میلیارد مترمکعب رسید و در سال ۲۰۲۳، اندکی کاهش یافت و به ۲/۸ میلیارد مترمکعب رسید. این سطح از مبادلات گازی، ارزش تجاری زیادی را به همراه داشته است؛ به‌طوری‌که برآوردها نشان می‌دهد صادرات گاز طبیعی رژیم صهیونیستی به اردن سالانه بین ۵۰۰ تا ۶۵۰ میلیون دلار درآمد برای رژیم صهیونیستی ایجاد می‌کند.

افزون‌براین، پیش‌بینی‌ها حاکی است که با افزایش جمعیت و توسعه اقتصادی اردن، تقاضا برای انرژی در این کشور به‌طور مداوم افزایش خواهد یافت. این موضوع می‌تواند موجب وابستگی بیشتر اردن به واردات گاز رژیم صهیونیستی شود. اگر صادرات گاز و آب از رژیم صهیونیستی به اردن به آمار تجارت دوجانبه اضافه شود، ارزش کل مبادلات اقتصادی بین دو کشور می‌تواند به حدود ۱ میلیارد دلار در سال

سال ۲۰۲۳، حاکی از کاهش تدریجی سهم اردن در این توازن تجاری است (Madani, 2024).

روابط اقتصادی رژیم صهیونیستی و اردن به‌رغم چالش‌های موجود، متأسفانه از ظرفیت‌های بالایی برخوردار است که ممکن است در آینده از این ظرفیت‌ها استفاده شود؛ به‌ویژه در حوزه‌هایی که هر دو کشور می‌توانند از مزیت‌های نسبی یکدیگر بهره‌مند شوند. در این راستا جمهوری اسلامی ایران می‌بایست با برنامه‌ریزی‌های جامع و راهبردی، گام‌های موثری به منظور تقویت تجارت و تعاملات اقتصادی با کشور اردن بردارد تا وابستگی این کشور به رژیم صهیونیستی به‌مرور کاهش یابد.

از دیگر زمینه‌های همکاری این دو کشور حوزه آب آشامیدنی است. اردن یکی از کشورهای کم‌آب در جهان بوده و به‌طور فزاینده‌ای به منابع آبی رژیم صهیونیستی وابسته است. طبق توافق‌نامه صلح میان دو کشور، رژیم صهیونیستی سالانه ۵۰ میلیون مترمکعب آب آشامیدنی به اردن ارائه می‌دهد که با قیمت یارانه‌ای ۴/۵ سنت به‌ازای هر مترمکعب به فروش می‌رسد (Lynch, 2005). افزون‌براین، در سال ۲۰۲۱، رژیم صهیونیستی توافق کرد که ۵۰ میلیون مترمکعب آب اضافی به اردن تحویل دهد که این مقدار با قیمت ۶۴ سنت به‌ازای هر مترمکعب عرضه می‌شود. ۱۰۰ میلیون مترمکعب آب در سال، معادل ۳۰ میلیون دلار تجارت سالانه است که نقش حیاتی در تأمین امنیت آبی اردن ایفا می‌کند. با توجه به کسری شدید منابع آب در اردن که انتظار می‌رود به دلیل رشد جمعیت و تغییرات اقلیمی در آینده

برسد. این سطح از تعامل اقتصادی متأسفانه نشان‌دهنده تعمیق روابط دوجانبه است.

۲-۲- همکاری‌های سرمایه‌گذاری

در سال‌های اخیر، روابط اقتصادی میان اردن و رژیم صهیونیستی متأسفانه در حال تقویت شدن است. یکی از مهم‌ترین بخش‌های این همکاری‌ها، سرمایه‌گذاری رژیم در طرح‌های زیرساختی و صنعتی کشور اردن بوده است. هرچند تاریخ روابط دو کشور در ابتدا با چالش‌های سیاسی و امنیتی همراه بوده، اما توافق اقتصادی و تجاری در قالب قراردادهای مختلف، زمینه‌ساز گسترش روابط و جذب سرمایه‌گذاری‌های مشترک در طرح‌های مختلف شده است. این همکاری‌ها در حوزه‌هایی مانند انرژی، فناوری اطلاعات، حمل‌ونقل و زیرساخت‌های صنعتی، فرصت‌های جدیدی برای رشد اقتصادی و توسعه اردن فراهم آورده است. یکی از عوامل کلیدی در گسترش این همکاری‌ها، تسهیل ارتباطات و تجارت میان دو کشور است که از طریق سه گذرگاه اصلی مرزی انجام می‌شود. این گذرگاه‌ها شامل پل ملک حسین (النبی)، پل شیخ حسین و وادی عربیه هستند که نقش حیاتی در تسهیل تبادلات کالا و مسافران دارند. با این حال، ظرفیت محدود این گذرگاه‌ها به عنوان مانعی جدی در بهره‌برداری بهینه از ظرفیت‌های ممکن است.

پل ملک حسین به عنوان مهم‌ترین مسیر ارتباطی میان کرانه باختری و اردن شناخته می‌شود، اما به دلیل ازدحام زیاد، زمان انتظار برای عبور کالا و مسافران ممکن است

به چندین ساعت برسد. پل شیخ حسین، دومین گذرگاه مهم میان دو کشور، ظرفیت محدودی برای انتقال کانتینرهای حمل‌ونقل دارد و تأخیرهای گمرکی نیز از دیگر چالش‌های عمده آن به شمار می‌رود. در آخر هم، گذرگاه وادی عربیه در جنوب که عمدتاً برای حمل‌ونقل کالاهای محدود استفاده می‌شود، ظرفیت باربری بسیار کمی دارد و نقش آن در تجارت میان اردن و رژیم صهیونیستی به‌ویژه در مقایسه با دیگر گذرگاه‌ها بسیار ناچیز است (Lucas, 2019).

برای حل این محدودیت‌ها، طرح‌های متعددی پیشنهاد شده است. یکی از این طرح‌ها، افزودن پل سوم در گذرگاه پل شیخ حسین است که توسط AAPA^۱ مطرح شده و هدف آن کاهش تراکم و بهبود جابه‌جایی کالا و افراد است. این طرح شامل ساخت یک پل جدید همراه با زیرساخت‌های پیشرفته گمرکی و تجهیزات امنیتی است. همچنین، توسعه تجهیزات مدرن گمرکی و لجستیکی از جمله پایانه‌های پیشرفته برای پارکینگ و پذیرش بیشتر کامیون‌ها و ارتقای مسیرهای دسترسی جاده‌ای از دیگر اقدامات پیشنهادی است. اگر این طرح‌ها به‌طور کامل اجرا شوند، می‌توانند ظرفیت ترانزیتی مرزها را به میزان قابل ملاحظه‌ای افزایش دهند و نقش آن‌ها را به عنوان بخشی از مسیر مواصلاتی بین آسیا و اروپا تقویت کنند.

یکی دیگر از سرمایه‌گذاری‌های مشترک اردن و رژیم صهیونیستی، طرح‌های «شکوفایی سبز» و «شکوفایی آبی» است که در سال ۲۰۲۳ میان رژیم صهیونیستی، اردن و امارات متحده عربی مطرح شد.

1. American Association of Port Authorities

انتقال انرژی خورشیدی و آب نمک‌زدایی شده هزینه‌های انرژی و آب را کاهش می‌دهد و شرایط معیشتی مردم را بهبود می‌بخشد. افزون‌براین، این طرح‌ها می‌توانند موجب افزایش همکاری‌های اقتصادی میان کشورهای منطقه‌ای شوند و بستری مناسب را برای تسهیل تجارت و سرمایه‌گذاری فراهم آورند. از این‌رو، این طرح‌ها نه تنها از دیدگاه زیست‌محیطی، بلکه از منظر توسعه اقتصادی نیز اهمیت ویژه‌ای دارند. از منظر آکادمیک نیز این طرح‌ها به‌عنوان الگوهایی از همکاری‌های چندجانبه و بین‌المللی در زمینه منابع طبیعی و محیط‌زیست مطرح هستند.

منطقه صنعتی دروازه اردن^۱ نیز یکی از بزرگ‌ترین سرمایه‌گذاری‌های مشترک است که با هدف تسهیل تولید، تجارت و جذب سرمایه‌گذاری خارجی طراحی شده است. این طرح به‌عنوان بخشی کلیدی در برنامه‌های توسعه اقتصادی اردن و همکاری‌های تجاری با رژیم صهیونیستی و دیگر کشورهای منطقه در نظر گرفته می‌شود. منطقه صنعتی دروازه اردن در نزدیکی مرز اردن و رژیم صهیونیستی واقع شده است و از دسترسی مستقیم به بنادر رژیم صهیونیستی و دیگر مسیرهای حمل‌ونقل بین‌المللی بهره‌مند است. این منطقه با توجه به موقعیت جغرافیایی خود در قلب غرب آسیا و نزدیکی به بازارهای آسیا و اروپا، به نقطه‌ای راهبردی برای تجارت بین‌المللی تبدیل شده است. این طرح از زیرساخت‌های حمل‌ونقل مدرن، شبکه‌های جاده‌ای و ریلی، امکانات گمرکی، انبارها و

این طرح‌ها به‌طور خاص برای حل چالش‌های زیست‌محیطی و اقتصادی در منطقه غرب آسیا طراحی شده است. طرح «شکوفایی سبز» به تبادل انرژی خورشیدی اشاره دارد که بر اساس آن، اردن متعهد به تأمین ۶۰۰ مگاوات انرژی خورشیدی برای رژیم صهیونیستی می‌شود. این طرح نشان‌دهنده حرکتی بلندمدت به سوی استفاده از انرژی‌های تجدیدپذیر در منطقه است که می‌تواند تأثیرات مثبتی بر کاهش وابستگی به منابع انرژی فسیلی و مقابله با بحران‌های زیست‌محیطی داشته باشد (Abraham, Accords Peace Institute, 2023). در طرح «شکوفایی آبی» نیز رژیم صهیونیستی متعهد شده است سالانه ۲۰۰ میلیون مترمکعب آب نمک‌زدایی‌شده به اردن عرضه کند. در شرایطی که بحران آب در غرب آسیا به مشکل جدی تبدیل شده است، این طرح می‌تواند نقشی کلیدی در کاهش مشکلات مربوط به آب و بهبود شرایط زندگی در اردن ایفا کند. از این‌رو «شکوفایی آبی» نه تنها یک طرح زیست‌محیطی، بلکه نیازی حیاتی برای امنیت آبی اردن به شمار می‌رود. این طرح‌ها از نظر اقتصادی و زیست‌محیطی ظرفیت‌های زیادی دارند، اما با چالش‌های سیاسی و ژئوپلیتیکی متعددی مواجه هستند. جنگ رژیم صهیونیستی و حماس در اکتبر سال ۲۰۲۳، باعث توقف موقت این طرح‌ها توسط اردن شد که این حادثه به‌وضوح نشان می‌دهد که روابط سیاسی و تحولات امنیتی می‌توانند به‌طور جدی بر روند اجرای این طرح‌ها تأثیر بگذارند.

1. Industrial Free Zone Jordan Gate

تأسیسات تولیدی پیشرفته برخوردار است که امکان تسهیل و تسریع فرایندهای تولید و صادرات را فراهم می‌آورد (Royal Scientific Society & Friedrich-Ebert-Stiftung Amman, 2013).

هدف اصلی این طرح ایجاد منطقه صنعتی مشترک است که بتواند فرصت‌های شغلی جدیدی برای شهروندان اردنی ایجاد و به کاهش نرخ بیکاری در این کشور کمک کند. افزون‌براین، منطقه صنعتی دروازه اردن به‌عنوان کریدوری برای صادرات اردن به بازارهای اروپایی از طریق بنادر رژیم صهیونیستی طراحی شده است. این منطقه به دلیل دسترسی آسان به بنادر رژیم صهیونیستی و دیگر مسیرهای تجاری جهانی، می‌تواند به تسهیل حمل‌ونقل و کاهش هزینه‌های صادرات کمک کند. در واقع، این طرح به‌عنوان تسهیل‌کننده صادرات کالاهای تولیدی اردن به اروپا، نقش مهمی در ارتقای رقابت‌پذیری اقتصادی اردن در سطح بین‌المللی ایفا می‌کند. همچنین، با جذب سرمایه‌گذاران خارجی و ایجاد امکانات پیشرفته تولیدی و لجستیکی، این طرح می‌تواند به تقویت روابط تجاری میان اردن و رژیم صهیونیستی و دیگر کشورهای منطقه کمک کند (Yitzhak, 2017). با توجه به اهداف اقتصادی این طرح، یکی از ویژگی‌های برجسته آن ایجاد فرصت‌های شغلی متعدد در صنایع مختلف است. این طرح نه تنها به نیروی کار اردن شغل‌های جدیدی خواهد داد، بلکه با جذب سرمایه‌گذاران خارجی و ایجاد مشاغل در بخش‌های مختلف صنعتی، به تقویت بخش تولید در اردن کمک می‌کند؛ به‌ویژه

از آنجاکه اردن یکی از کشورهای با نرخ بیکاری بالا در منطقه است، این طرح می‌تواند تأثیرات مثبت زیادی بر اشتغال‌زایی و بهبود وضعیت اجتماعی-اقتصادی کشور داشته باشد.

از سوی دیگر، افزایش تعداد کارگران اردنی مجاز به کار در رژیم صهیونیستی نیز از دیگر مصادیق سرمایه‌گذاری در منابع انسانی شمرده می‌شود. در سپتامبر سال ۲۰۲۳، توافقی میان اردن و رژیم صهیونیستی انجام شد که بر اساس آن، تعداد کارگران اردنی در رژیم صهیونیستی از ۲۳۰۰ نفر به ۳۴۵۰ نفر افزایش یافت. این کارگران عمدتاً در بخش‌های خدماتی، گردشگری و ساخت‌وساز در شهر ایلات فعالیت می‌کنند. این توافق افزون‌بر کاهش نرخ بیکاری در اردن، روابط اجتماعی و اقتصادی میان دو کشور را تقویت کرده است.

۲-۳- همکاری‌های گردشگری

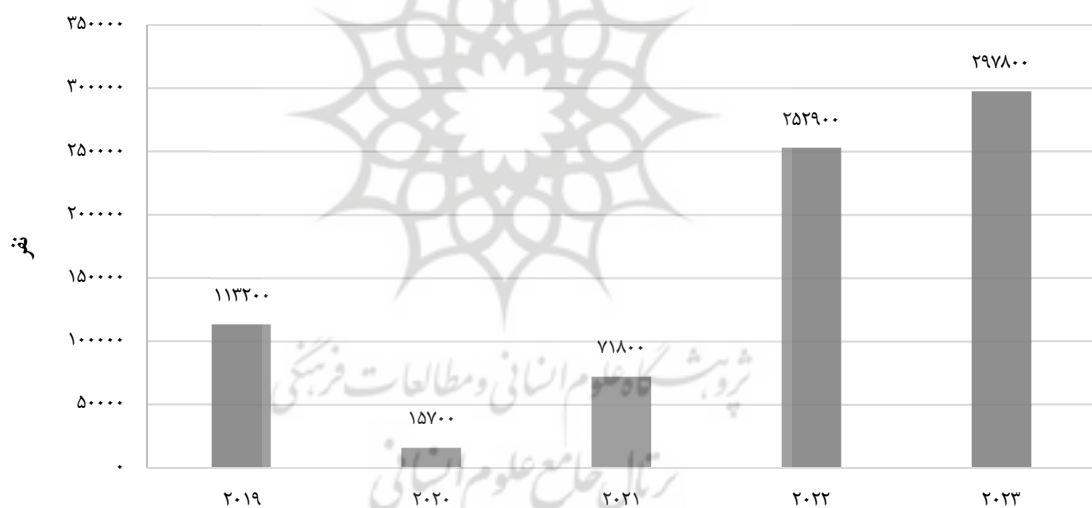
از زمان امضای توافق‌نامه صلح وادی عربیه در سال ۱۹۹۴، دو کشور در تلاش بوده‌اند تا روابط دوجانبه خود را در زمینه‌های مختلف تقویت کنند. با وجود چالش‌های سیاسی و اجتماعی، همکاری‌های اقتصادی و فرهنگی میان این دو کشور در حال رشد است. تعاملات در حوزه‌های فرهنگی و گردشگری به‌نوعی به‌عنوان ابزاری برای کاهش تنش‌ها و تغییر در نگرش جامعه عرب نسبت به رژیم صهیونیستی عمل می‌کند. با این حال، خوشبختانه موانع تاریخی همچنان به‌عنوان چالش‌هایی بر سر راه توسعه روابط فرهنگی و گردشگری میان اردن و رژیم صهیونیستی قرار دارند؛ به‌طوری‌که طبق نظرسنجی‌های مختلف،

وجود دارد، اما در سال‌های اخیر شاهد افزایش تعاملات گردشگری میان دو کشور بوده‌ایم. آمار نشان‌دهنده افزایش زیاد گردشگران رژیم صهیونیستی به اردن است. در سال ۲۰۱۹، ۱۱۳۲۰۰ گردشگر رژیم صهیونیستی به اردن سفر کردند، اما به دلیل شیوع همه‌گیری کرونا در سال ۲۰۲۰، تعداد این گردشگران به ۱۵۷۰۰ نفر کاهش یافت. با این حال، از سال ۲۰۲۱، روند صعودی گردشگران رژیم صهیونیستی به اردن آغاز شد و در سال ۲۰۲۲ این تعداد به ۲۵۲۹۰۰ و در سال ۲۰۲۳ به ۲۹۷۸۰۰ نفر رسید.

تنها ۱۲ درصد از اردنی‌ها به توافق ابراهیم نگاه مثبت دارند و ۸۴ درصد از اردنی‌ها با انجام دادن معاملات تجاری با شرکت‌های رژیم صهیونیستی حتی اگر به اقتصاد اردن کمک کند، مخالف‌اند. افزون‌براین، ۷۶ درصد از اردنی‌ها معتقدند که در صورت بروز بحران‌های طبیعی، کشورهای عربی باید از کمک‌های بشردوستانه به رژیم صهیونیستی خودداری کنند (World Travel and Tourism Council, 2023). خوشبختانه مشکلات و موانع زیادی در مسیر تقویت روابط گردشگری و فرهنگی میان دو کشور

نمودار ۳- آمار بازدیدکنندگان رژیم صهیونیستی از اردن

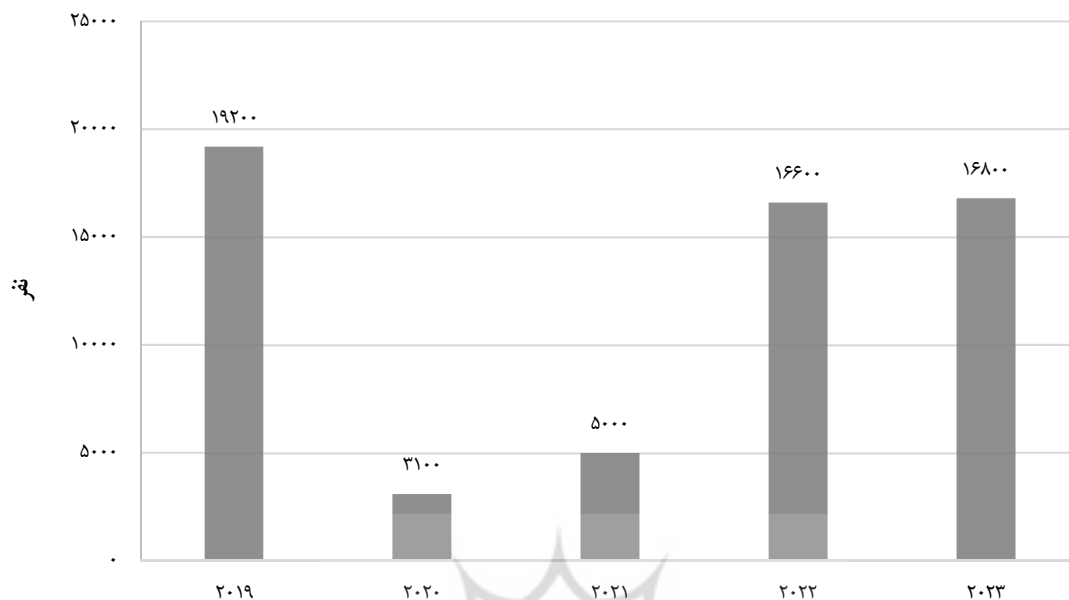

مأخذ: Israel Central Bureau of Statistics, 2023

اردنی به رژیم صهیونیستی افزایش یافت و در سال‌های ۲۰۲۲ و ۲۰۲۳، به ترتیب به ۱۶۶۰۰ و ۱۶۸۰۰ نفر رسید. این تعداد نسبت به تعداد گردشگران رژیم صهیونیستی به اردن کمتر است، اما نشان‌دهنده بازگشت تعاملات گردشگری به روال سابق خود است (Israel Central Bureau of Statistics, 2023).

در مقابل، تعداد گردشگران اردنی که به اراضی اشغالی فلسطین سفر کرده‌اند نیز در سال‌های اخیر نوساناتی داشته است. در سال ۲۰۱۹، ۱۹۲۰۰ اردنی به فلسطین اشغالی سفر کردند درحالی‌که این رقم در سال ۲۰۲۰، به دلیل شیوع همه‌گیری کرونا به ۳۱۰۰ نفر کاهش یافت. از سال ۲۰۲۱ به بعد، تعداد گردشگران

نمودار ۴- آمار بازدیدکنندگان اردنی از فلسطین اشغالی

مأخذ: Israel Central Bureau of Statistics, 2023

نتیجه‌گیری و پیشنهاد راهکارها

بررسی و ارزیابی روابط اردن و رژیم صهیونیستی نشان می‌دهد که این تعاملات در ظاهر متوازن و دوطرفه به نظر می‌رسند، اما در عمل با تعمیق وابستگی اردن به این رژیم در حوزه‌های راهبردی همراه بوده است. رژیم صهیونیستی توانسته است از طریق توافق ابراهیم و همکاری‌های اقتصادی و زیست‌محیطی، نفوذ خود را در اردن تقویت و این کشور را به یکی از حلقه‌های اصلی تعاملات منطقه‌ای خود تبدیل کند. حوزه‌های انرژی، آب و اقتصاد به‌وضوح نمایان‌کننده این روند هستند. برای مثال، تأمین ۸۰ درصد از نیاز گازی اردن توسط رژیم صهیونیستی و انتقال سالانه ۱۰۰ میلیون مترمکعب آب به این کشور، دو مثال بارز از وابستگی راهبردی اردن به این رژیم شمرده می‌شوند. همچنین، طرح‌های مشترکی مانند «شکوفایی سبز» و «شکوفایی آبی» که تحت حمایت امارات

روابط میان اردن و رژیم صهیونیستی از سال ۱۹۴۸ تا به امروز، مسیری پر از تنش و تحولات بنیادین را تجربه کرده است. این روابط که در ابتدا با خصومت و درگیری آغاز شد، در سال ۱۹۹۴ با امضای توافق صلح وادی عربیه، وارد مرحله‌ای جدید از همکاری‌های دیپلماتیک، تجاری و امنیتی شد. این توافق به‌عنوان نقطه عطفی در تاریخ روابط دوجانبه به شمار می‌رود؛ زیرا اردن را به‌عنوان میانجی در مذاکرات صلح منطقه شامات، در کنار مصر معرفی کرده است. بااین‌حال، تأثیرات تحولات منطقه‌ای به‌ویژه مسئله فلسطین، همواره بر این روابط سایه افکنده و آن را تحت تأثیر قرار داده است.

ایران انجام دهند. همچنین، باید به این نکته توجه کرد که تحولات سیاسی و اجتماعی در منطقه شامات نیز تأثیر زیادی بر روابط اردن و رژیم صهیونیستی دارد. ناآرامی‌های داخلی و بحران‌های انسانی در کشورهای همسایه به‌ویژه در سوریه و عراق می‌تواند بر نگرش عمومی نسبت به رژیم صهیونیستی تأثیر بگذارد و به افزایش بی‌اعتمادی در میان مردم اردن منجر شود؛ موضوعی که می‌تواند مشکلی اساسی در فرایند عادی‌سازی روابط کشورهای عربی و رژیم صهیونیستی به شمار آید.

بر اساس آمار رسمی مرکز آمار رژیم صهیونیستی، حجم تجارت میان اردن و رژیم صهیونیستی در سال ۲۰۲۳ با افت ۱۶ درصدی، از ۵۳۶ میلیون دلار در سال ۲۰۲۲، به ۴۴۸ میلیون دلار کاهش یافت. همچنین، در نه ماه نخست سال ۲۰۲۴ نیز کاهش تجارت به میزان ۸ درصد گزارش شده است. بخش عمده این کاهش به دلیل افت صادرات اردن به رژیم صهیونیستی بوده درحالی‌که صادرات رژیم صهیونیستی به اردن در این مدت رشد زیادی معادل ۱۳ درصد داشته است.

درنهایت، با توجه به اهمیت این روابط برای توازن قدرت در منطقه و نقش اردن در معادلات منطقه موسوم به شامات و با توجه به تحولات اخیر سوریه و سقوط دولت بشار اسد، جمهوری اسلامی ایران

متحد عربی و آمریکا به اجرا درآمده‌اند، نمودی از نفوذ فزاینده رژیم صهیونیستی در ساختارهای زیربنایی اردن هستند. افزون‌براین، در حوزه گردشگری و تعاملات مردمی، افزایش تعداد گردشگران رژیم صهیونیستی به اردن و رشد روابط فرهنگی و اقتصادی، نشان‌دهنده گسترش تعاملات دو کشور است. بااین‌حال، جامعه اردن همچنان دیدگاه مثبتی نسبت به این روابط ندارد و نظرسنجی‌ها بیان‌کننده مخالفت بخش بزرگی از جمعیت این کشور با تعاملات گسترده‌تر با رژیم صهیونیستی است. این وضعیت نشان می‌دهد که زمینه‌های اجتماعی همچنان برای ایجاد گسست در این روابط مهیا هستند؛ هرچند سیاست‌های رژیم صهیونیستی تلاش دارند این شکاف را کاهش دهند. از سویی چالش اصلی از نگاه رژیم صهیونیستی، بی‌اعتمادی و خصومت تاریخی بخش بزرگی از جمعیت اردن نسبت به این رژیم است. این بی‌اعتمادی که ریشه در تاریخ دارد، مانعی جدی برای توسعه روابط اقتصادی و تجاری میان دو طرف به شمار می‌رود. افزون‌براین، ضعف زیرساخت‌ها و موانع اداری در گذرگاه‌های مرزی نیز از دیگر عوامل محدودکننده گسترش تعاملات اقتصادی میان اردن و رژیم صهیونیستی است. برای تشدید این فضای بی‌اعتمادی و جلوگیری از نزدیکی بیشتر اردن به رژیم صهیونیستی، ضروری است که ابتدا چگونگی شکل‌گیری این روابط و نوع تعاملات موجود به‌دقت بررسی شود. درک عمیق از این تحولات، به تصمیم‌گیران این امکان را می‌دهد تا برنامه‌ریزی‌های لازم را برای مواجهه با این روندها با نگاه به انتفاع ملی

می‌شود. ایران می‌تواند از طریق ایجاد محدودیت‌های تجاری و دریایی و تقویت مسیرهای تجاری جایگزین در خلیج فارس و دریای عمان، فشار بر اقتصاد رژیم صهیونیستی را افزایش دهد. این اقدامات می‌توانند هزینه‌های تجاری این رژیم را افزایش دهند و مانع دسترسی آسان آن به بازارهای منطقه‌ای شوند. استفاده از ابزارهای فرهنگی و رسانه‌ای نیز از دیگر شیوه‌های مؤثر در مقابله با نفوذ رژیم صهیونیستی است. حمایت از تولید فیلم‌ها، مستندها و دیگر محتواهای فرهنگی که سیاست‌های رژیم صهیونیستی را نقد و درعین‌حال، جایگاه ایران در افکار عمومی را تقویت کند، می‌تواند به تغییر روایت‌های غالب در سطح بین‌المللی کمک کند. همکاری با رسانه‌های مستقل و استفاده از ظرفیت‌های دیپلماسی عمومی نیز می‌تواند برای مقابله با موج رسانه‌ای رژیم صهیونیستی که در حال ترویج عادی‌سازی روابط است، مفید باشد.

حمایت از جنبش‌های مردمی و گروه‌های حامی فلسطین در منطقه به‌ویژه در اردن نیز می‌تواند عاملی برای ایجاد موانع در مسیر گسترش روابط اردن و رژیم صهیونیستی باشد. با توجه به جمعیت بالای فلسطینیان در اردن، ایران می‌تواند از ظرفیت این گروه‌ها برای ایجاد جریان مخالف با عادی‌سازی بیشتر روابط استفاده کند و از این طریق، هزینه‌های سیاسی و اجتماعی همکاری اردن با رژیم صهیونیستی را افزایش دهد.

درمجموع، جمهوری اسلامی ایران باید با تدوین و اجرای راهبردی جامع، نه تنها از گسترش نفوذ رژیم

باید در بلندمدت اقداماتی را در راستای راهبردی جامع برای کاهش وابستگی کشورهای منطقه به رژیم صهیونیستی و تقویت جایگاه ایران در معادلات منطقه‌ای طراحی و اجرا کند. این راهبرد نه تنها به تضعیف نفوذ رژیم صهیونیستی کمک خواهد کرد، بلکه زمینه‌ساز ایجاد توازن قدرت در منطقه شامات و گسترش منافع ایران در تعاملات منطقه‌ای خواهد شد.

با توجه به افزایش روابط اقتصادی و سیاسی رژیم صهیونیستی با برخی کشورهای عربی ازجمله اردن و کشورهای حاشیه خلیج فارس، جمهوری اسلامی ایران باید در برابر این تحولات، سیاستی هوشمندانه و راهبردی اتخاذ کند. این تغییرات می‌تواند توازن قدرت در منطقه غرب آسیا و شمال آفریقا را تحت تأثیر قرار دهند و چنانچه ایران در این زمینه اقدام مؤثری انجام ندهد، ممکن است پیامدهای نامطلوبی برای منافع ملی آن به همراه داشته باشد. ایران می‌تواند در این راستا از ابزارهای مختلف دیپلماتیک، رسانه‌ای و فرهنگی بهره بگیرد. تقویت همکاری‌های اقتصادی و دیپلماتیک با کشورهای اسلامی و عربی راهکار مؤثری برای کاهش وابستگی آن‌ها به رژیم صهیونیستی شمرده می‌شود. ایران با تکیه بر مزیت‌های خود در حوزه انرژی، صنایع دفاعی، برخی فناوری‌های پیشرفته و بخش‌هایی از تجارت، می‌تواند جایگاه خود را در این کشورها مستحکم‌تر کند و به تدریج از نفوذ رژیم صهیونیستی در منطقه بکاهد. همچنین، اعمال فشارهای سیاسی بر رژیم صهیونیستی از دیگر راهکارهای کلیدی شمرده

- AlMomani, H. (2012). Evaluating Peace Agreements: The Jordanian-Israeli Peace Treaty of 1994, 16 years later: A Jordanian Perspective. *Jordan Journal of Social Sciences*, 5(3).

- Boms, N. T., & Khuzaie, A. (2022). Warm peace in the Making – Examining P2P Relations two years to the Abraham Accords.

- Dosetareh, E. (2023). Multi-Track Diplomacy & the Abraham Accords: A Blueprint for Broader Middle Eastern Peace between Israel and the Arab World Based upon Shared Economic Interests, Security, and Grassroots Peacebuilding. *Cardozo J. Conflict Resol.*, 25, 559.

- Faheema, N. (2023). Shifting Politics Between Muslim States & Israel: From the Khartoum Declaration to the Abraham Accords. *Muslim Politics Review*, 2(2), 163-207.

- Israel Central Bureau of Statistics. (2023). Tourism Statistics Report.

- Karsh, E., & Kumaraswamy, P. R. (2003). *Israel, the Hashemites and the Palestinians: The Fateful Triangle*. Routledge.

- Lucas, R. E. (2019). Jordanian-Israeli Relations Under King Hussein. *The*

صهیونیستی در منطقه جلوگیری کند، بلکه هم‌زمان جایگاه خود را در کشورهای عربی و اسلامی تقویت کند. این سیاست‌گذاری می‌تواند در کاهش تهدیدات ژئوپلیتیکی مؤثر باشد و موجب تحکیم موقعیت ایران در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی شود.

یکی دیگر از سرمایه‌گذاری‌های مشترک اردن و رژیم صهیونیستی، طرح‌های «شکوفایی سبز» و «شکوفایی آبی» است که در سال ۲۰۲۳ میان رژیم صهیونیستی، اردن و امارات متحده عربی مطرح شد. این طرح‌ها به‌طور خاص برای حل چالش‌های زیست‌محیطی و اقتصادی در منطقه غرب آسیا طراحی شده است. طرح «شکوفایی سبز» به تبادل انرژی خورشیدی اشاره دارد که بر اساس آن، اردن متعهد به تأمین ۶۰۰ مگاوات انرژی خورشیدی برای رژیم صهیونیستی می‌شود.

منابع

- Abadi, J. (2022). Israel and the Abraham Accords: A Futile Political Maneuver or a Meaningful Step Toward a Peaceful Middle East. In *The Palgrave International Handbook of Israel* (pp. 1-19). Singapore: Springer Nature Singapore.

- Abraham Accords Peace Institute. (2023). Annual report. *AAPeaceInstitute Journal*.

- Shibli, A., & Khnrbee, S. (2019). Foreign Policy and Diplomatic Planning History between Israel and Jordan. *Journal of Humanities and Social Studies*.
- World Travel and Tourism Council. (2023). Economic Impact Report 2023: Middle East.
- Yitzhak, R. (2017). From Cooperation to Normalization? Jordan-Israel Relations Since 1967. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 44(4), 559-575.
- *Palgrave Handbook of the Hashemite Kingdom of Jordan*, 421-433.
- Lynch, M. (2005). Israeli-Jordanian Dialogue, 1948-1953: Cooperation, Conspiracy, or Collusion? *Middle East Journal*.
- Madani, L. (2024). Reassessing Peace: The Implications of the Abraham Accords for Conflict Resolution in the Gulf Region. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 18(3), 260-281.
- Medzini, M. (2019). A Century of Israel-Jordan Relations. *The Palgrave Handbook of the Hashemite Kingdom of Jordan*, 407-420.
- Mishal, S., Kuperman, R. D., & Boas, D. (2001). Investment in Peace: Politics of Economic Cooperation between Israel, Jordan, and the Palestinian Authority. (No Title).
- Pereira, M. R. F. S. L. (2024). The Accords before Abraham's. *Janus*, 15(2).
- Royal Scientific Society & Friedrich-Ebert-Stiftung Amman. (2013). The Future of Jordan's Qualified Industrial Zones (QIZs). Royal Scientific Society & FES Amman.

